

**МОТИВ «ЗАКИНУТОСТІ» ОСОБИСТОСТІ В
ДИСГАРМОНІЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНІВ
І. БАГРЯНОГО «ЛЮДИНА БІЖИТЬ НАД ПРІРВОЮ» ТА «САД
ГЕТСИМАНСЬКИЙ»)**

І. Багрянний як український письменник, що опинився в Західній Європі в 40-х рр. ХХ ст., належав до того покоління, що вповні відчуло атмосферу «закинутості» в «туман межичасся.., в центр хаосу епохи...» [1, с. 530]. Вимушена еміграція посилила переживання невлаштованості та ворожості світу, які стали своєрідними симптомами загальної кризи. Роздуми митця над цими проблемами реалізувалися в романах «Людина біжить над прірвою» (1949) та «Сад Гетсиманський» (1950), які засвідчують осягнення спільних питань, серед яких – «безґрунтянство».

Метою нашої статті є розкриття мотиву «закинутості» особистості в дисгармонійне середовище. Її реалізація передбачає розв'язання магістрального завдання: дослідити художню специфіку втілення зазначеного мотиву в окреслених романах. Варто наголосити: згадки про «безґрунтянство» мали побіжний характер у розвідках М. Сподарця [3], О. Шугая [4] та ін., що створює плідну площину для нашого вивчення.

Ідейна єдність обох творів супроводжується використанням спільних топосів, у яких без особливих труднощів упізнається Слобожанщина. У романі «Людина біжить над прірвою» розділ «Слово до читача» розкриває перебіг подій у цьому регіоні в першій половині ХХ століття: «Отже, дія відбувається на Слобожанщині.., що пройшла найтяжчий шлях... Словом, дія відбувається на частині території нації, яка ще не жила, все лише збираючись жити» [1, с. 53]. Події, відображені у творах, розвиваються приблизно в одному хронологічному проміжку, що інтерпретується як наступний етап «безчасся» української історії. Так, у романі «Сад Гетсиманський» художньо змальовано 1937–1939 рр. як період «великих чисток», роботи «фабрики-кухні»; у творі «Людина біжить над прірвою» конкретно означено рік – 1943, коли українець опинився затисненим між двома силами – комуністичною та фашистською. Проте світ багряннівських романів розширює цей часовий зріз, передусім за рахунок ретроспекцій героїв (спогади про дитинство, революцію 1917 р. та постреволуційну дійсність як період найбільших очікувань людини, пов'язаних із можливістю особистісної, а отже, й національної самоідентифікації). Рухомість Андрія Чумака та Максима Колота у просторі й часі розкривається перед читачем у моменти їхніх найбільших потрясінь – перебування на «конвеєрі», бігу над прірвою, що мислиться як метафора «межовості» буття українця.

У романі «Сад Гетсиманський» сталінська тюрма постає як безпосередній прояв «закинутості» особистості в дисгармонійне середовище. Світ в'язниці не є просто символом фізичного та духовного закріпачення, що

відбиває узвичаєний погляд на неї. Письменник виявив неабияку художню майстерність у змалюванні «фабрики-кухні», показавши передусім складність організації тюрми. Цей окремих світ, витворений за власними правилами, у свідомості головного героя Андрія Чумака кореспондує з образом потойбіччя, таїну якого збагнути людині не можливо. І. Багряного цікавить передусім перша реакція людини на тюремний світ. Досить показовими в цьому плані є згадки головного героя про перебування його батька у в'язниці: «Не сидівши ніколи в тюрмі і опинившись у ній, він був морально роздавлений уже тим, що до тюрми потрапив» [2, с. 27]. Таким чином, основна реакція людини – це відчуття втрати зв'язку з реальним світом, тобто тим середовищем, у якому вона почуває себе захищеною. Письменник художньо змальовує перші хвилини перебування в тюрмі, яке супроводжується відстороненістю арештанта. Так, Георгіані, колишній командувач військ ВЧК-ОГПУ в Харкові, який потрапляє до камери ч. 49, упевнений, що трапилася жахлива помилка, що тут він ненадовго, у такий спосіб доводячи віру в розумність та справедливість собі подібних. Проте це самозаспокоєння виявилось не чим іншим, як ілюзією, обернулося відчуттям себе кинутим на поталу ворожому світу, маленьким та безпомічним. Стан в'язня близький до зневіри та розчарування, усвідомлення абсурдності навколишнього середовища спостерігаємо в момент, коли його, закривавленого, принесли до камери з допиту: «Мене... били... – потому безсило сповз на підлогу, закрив лице руками й гірко заплакав» [2, с. 121].

Змальовуючи існування людини в тюрмі, письменник відтворює перше сприйняття Андрієм Чумаком камери ч. 49. Зовнішня оголеність людей стає лише тлом, на якому помітною є внутрішня оголеність – стан перебування в ситуації глухого кута, що варто розглядати як метафору існування більшості ув'язнених. Атмосфера «безгрунтянства» породжує в душах арештантів думку про те, що й попереднє життя (тобто життя на волі) також було позбавлене опори та гармонії, відображаючи в такий спосіб розрив між повнокровним буттям та його ерзацами. Після дворічного ув'язнення головний герой переконається, що тюремний світ – це так само важливий простір, можливо, навіть наступний етап, своєрідне продовження звичайного світу, проте він має важливу відмінність: існування в тюрмі вимагає набагато більшої сили волі, внутрішньої цілісності, а значить, може потрактовуватися як можливість віднайдення сенсу власного життя.

«Межовість» буття українця розкривається і в романі «Людина біжить над прірвою», у якому «закинутість» у дисгармонійний світ протікає під час Другої світової війни. «Безпритульність» особистості метафоризується в образах «чорної доби відчаю» [1, с. 7], «чорного хаосу» [1, с. 7], «космічної прірви» [1, с. 175], які розкривають невлаштованість, деструкцію цього середовища. У такій ситуації Соломон – ідейний опонент головного героя Максима Колота – виголошує: «А ми? А де ж наш Єгипет, Максе?! Нема... Нема такого Єгипту, куди б можна втекти нам» [1, с. 22]. Війна, що в художньому світі твору ототожнюється з проявами хаосу, сприймається особистістю як наслідок занедбаності душі. Невпевненість,

непрогнозованість майбутнього відображається в назві твору, де біг над прірвою – перманентний процес, що й передає унікальність буття головного героя.

Війна як основний фон, на якому відбуваються події зовнішнього світу та внутрішні колізії Максима Колота, уповні розкриває протікання його життя в ситуації «закинутості». Вона оголює людську душу, залишаючи її без підтримки. У зв'язку з цим не всі витримують того тиску, а тому обирають найлегший шлях – непротивлення, який, у свою чергу, показує поступову втрату себе. Так, Максим Колот стає свідком мародерства рештків храму: «На руїнах шнирили люди. Вони порпалися нишком у тих руїнах, немов щурі... Максим дивився на все те, й щемлива туга ссала його під ложечкою» [1, с. 38]. Утім, у полі зору автора опиняються й інші люди, ті, що в атмосфері загальної втрати орієнтирів демонструють внутрішню негнучкість, а отже, підтверджують екзистенціалістський постулат про індетермінізм існування особистості. Яскравим прикладом повнокровного буття є фрагментарний образ баби Хацихи, яку Максим Колот знає з дитинства: «Найстатечніша, найтихіша й найпобожніша на всій 9-й сотні людина... Десь пройшли революції, але то не зачепило Хацихи й нічого для неї не змінило» [1, с. 40].

Осмислення І. Багряним ситуації «закинутості» супроводжується показом передумов її виникнення. Фактично, ідеться про процес позбавлення особистісного, того, що вирізняє людину з-поміж інших. Масова свідомість розкриває механізм поступового й наперед продуманого перетворення особистості на «ніщо» у великій системі. Відтак процес девальвації людського начала стає важливою характеристикою доби. Не випадково в романах І. Багряного зустрічаємо образи «дірки від бублика», «ганчірки», «людішек», «мотлоху», що підтверджують тенденцію до дегуманізації світу. Так, серед найбільш «удячних» способів внутрішнього закріпачення можна розглянути спосіб продукування єдиного типу громадянина, що здобув назву «*homo soveticus*». Соломон – один із реформаторів сучасної доби, опонент Максима – виголошує монолог про другорядну роль особистості і приходиться висновку про її зайвність та непотрібність: «...ми – це тільки уніфікована туманність. Іграшка... В макрокосмі ми є абсолютний мікроскопічний нуль... Ми не можемо протистояти знищенню і обертанню всього в пил <...> Людина нічого не може» [1, с. 45]. Своєрідним підсумком роздумів митця над проблемою обертання людини в ганчірку є слова Андрія Чумака – героя роману «Сад Гетсиманський»: «Це конвеєр безперервного процесу... – виробництва безвольних істот, конвеєр безперервного процесу знеособлення людини, «розколювання» її психічно, розбирання людської душі, обертання людини в ніщо, в «дірку від бублика» [2, с. 228]. Зазначимо, що погляди І. Багряного на проблему поступового витіснення особистості, її розчинення у ворожому для неї світі виявилися суголосними загальноєвропейському письменству, у представників якого процес дегуманізації викликав неабияке занепокоєння. Приміром, актуалізація цього питання знайшла художнє

втілення в антиутопії Дж. Орвела «1984» (1948), у якій передано сумну перспективу існування людини.

Перешкоди, які стоять на шляху реалізації особистісного та національного буття, породжують у багрянівських героїв відчуття абсурдності світу. Зустріч особистості з ворожістю тоталітарної системи виникає в той момент, коли вона не може логічно пояснити ситуації того простору, у якому перебуває. Зазвичай після першого зіткнення багрянівських героїв із «нерозумним» світом вони прагнуть осмислити його в раціональних категоріях. Проте спроба подібного пояснення закінчується безуспішно. Романи І. Багряного засвідчують, що найяскравішим виявом безглуздості тієї епохи є так званий ефект «ножиць». Розкриваючи його зміст, митець говорить про розрив між провідними гаслами радянської доби і їх упровадженням у життя.

Радянська система перебуває в постійному пошуку ворога – як «внутрішнього», так і «зовнішнього». У романах І. Багряного «полювання» на ворогів кваліфікується не як поодинокий випадок, а як системна політика, що набуває значних масштабів. Абсурдність цього процесу увиразнюється через роздуми Андрія Чумака: «Один – то може бути ворог народу. Два – може бути. Сто – може бути. Тисяча – теж може бути. Але сотні тисяч! Але мільйони!!! То вже не вороги народу. То є народ!» [2, с. 183]. Письменник простежує механізм «створення» окремого прошарку – ворогів народу, а також фабрикування та організацію карних справ нашвидкуруч. Так, один із слідчих ставить Андрія Чумака перед фактом: «Поставлю тобі альтернативу – визнати, що ти рідний брат Миколи Романова, і ти визнаєш, незважаючи на абсурдність такого закиду» [2, с. 299]. Підсумовуючи, І. Багрянний говорить, що категорія ворогів народу конкретизується: «Вони терористи, шпигуни, повстанці, диверсанти, шкідники, керівники контрреволюційних організацій тощо» [2, с. 113]. Як не парадоксально, але серед ув'язнених перебуває інженер Н – автор проекту цієї тюрми: «На ньому повторилася практика древньоєгипетських фараонів, що відтинали будівничим голови» [2, с. 78].

Абсурдність сприйняття навколишнього середовища поглиблюється в той момент, коли багрянівські герої починають відчувати себе зайвими на рідній землі. У романі «Сад Гетсиманський» опозиція «свій – чужий» демонструється на прикладах антропонімів, що відзначаються російською маркованістю. Не випадковим бачиться той факт, що письменник навмисне протиставляє два імені – Яков / Яків, що, на перший погляд, відрізняються лише фонетичним оформленням. Насправді, вони позначають представників різних націй: «І від самого ранку сидить біля неї отець Яков (чомусь неодмінно Яков, а не Яків, бо то, бач, звучить дуже фамільярно і попростяцькому, бо то Яків просто старого Чумака звали, бо був коваль...)» [2, с. 6]. Російськими є і прізвища слідчих (Нечаєва, Сергєєв, Великін, Сафигін), які доповнюються іншим – Фрей: «Прізвище мав німецьке, але риси обличчя слов'янські, певніше, російські» [2, с. 178].

У романі «Людина біжить над прірвою» постає образ чужинця як сіяча розбрату та творця хаосу. Таким є Соломон, який випадково опинився на

святкуванні народження Максимової доньки. Письменник зауважує: «Усі були тут близькі й рідні, лише Соломон – чужий. Він не належав до роду» [1, с. 12]. Таким чином, поняття «свого» визначається належністю до єдиної сім'ї, ширше – українського народу, для якого характерна спільна культурна домінація.

«Чужорідність» розкривається й через колізію, що виникає між сільською й урбаністичною культурами. Для етнічного українця природнішою є перша, натомість радянська влада штучно прищепила міську, яка й визначила спосіб буття людини-маргінала. Тому митця цікавить процес «переведення» українця у групу зручного радянського громадянина. За словами О. Шугая, творчість І. Багряного можна інтерпретувати як «висвітлення буття *homo sapiens*, що мав знайти вінець власного переродження в широковідомій назві *homo soveticus*» [4, с. 8]. Письменник послідовно утверджує власну концепцію, згідно з якою радянська епоха – це не черговий виток в історії, а штучно накинута доба. Щоб підтвердити цю думку, І. Багрянний в уста одного з героїв укладає слова: «Людина робила революцію й будувала новий порядок речей, нове життя, а той новий порядок речей знайшов непередбачене вивершення в системі терору» [2, с. 139–140].

У багряннівських романах «закинутість» у дисгармонійне середовище по-різному сприймається людьми. Для одних – це метафора глухого кута, безвихідь, що дозволяє людині виправдовуватися в неспроможності протистояти. Для інших – ситуація, що збільшує шанси пізнати самого себе та власні «межі» або ствердити, що людина вільна у своєму праві обирати свій неповторний спосіб існування. Багряннівські герої активно шукають відповіді на те, що таке «безпритульність» українця. Максим Колот та Андрій Чумак не несуть певного наперед визначеного погляду. Принаймні наближення до розуміння феномену «людини без ґрунту» відбувається поступово, паралельно із внутрішніми змінами, колізіями, які, безперечно, є супутниками тих, хто пізнає себе та навколишній світ. Наприклад, роман «Людина біжить над прірвою» будується як очний / заочний діалог професора філософії Соломона та його учня в минулому Максима Колота. Зрештою, роздуми над проблемою людської «безпритульності» обертаються навколо запитання: що є людина і що є світ? Соломон виходить із того, що особистість – це туманна фікція: «У всесвіті від віків іде космічне змагання космічних чисел, космічних величин... І от у цьому змаганні чисел ми є ніщо, нікчемний пил» [1, с. 45]. Відтак і людська доля визначена наперед чимось вищим (у його розумінні – сильнішим): «Світ озвірів не тому, що він озвірів, а тому, що він такий за своєю природою» [1, с. 47]. «Модерна» Соломонова філософія виправдовує ницість людини, яка прагне зберегти життя, навіть ідучи по головах інших. Одне слово, ми приречені виживати, утрачаючи при цьому людське. Фактично, розставляючи крапки в питанні місця особистості у ворожому світі, він знімає відповідальність за деструкцію, творцем якої безпосередньо є людина.

На переконання Соломонового опонента Максима Колота, «закинутість» варто розглядати як доволі очікуваний і прогнозований стан, з

огляду на ті підміни життєвих цінностей, які відбуваються в цю епоху: «Максим мав... таємницю про те, що людські голови замотеличила велика неправда. І головне – неправда в тому, що Бог захотів крові, захотів баранини... Чому це Масека мусить бути вбивцею? Чому це так йому прирекли?» [1, с. 37]. За Максимовою логікою, світ постає як суцільна брехня, як межа, за яку людина не здатна сягнути. Головний герой розуміє, що існування особистості в дисгармонійному світі визначається не як існування речі-серед-інших-речей, що розкриває поняття *das Man*, а як буття у світі, причетність до долі якою вона відчуває.

Таким чином, романістика І. Багряного віддзеркалює характерну для європейської думки тенденцію в осмисленні домінантних категорій свободи та смерті, на які проектується інші екзистенціалістські мотиви, серед яких – «закинутість» людини в дисгармонійне середовище. Якщо для західноєвропейських інтелектуалів це поняття еквівалентне перебуванню особи під владою детермінованого світу, то в українського митця воно коригується відповідно до перипетій, пов'язаних з утвердженням тоталітарного режиму, що мислиться, у свою чергу, як наступний етап «безчасся» національної історії. Актуалізація в романістиці І. Багряного мотиву «закинутості», який метафоризується в назвах «безгрунтянство», «безпритульність», «скитальство», розкриває «межову ситуацію», у якій перебувають його герої. Тюрма та Друга світова війна виступають тим тлом, на якому відбувається падіння в неавтентичне існування, оскільки вони виривають людину зі звичного, убезпеченого середовища. Утім, багрянівські герої усвідомлюють, що «закинутість» не є предметом для розпачу та зневіри. Радше, її варто інтерпретувати як шанс самовизначення.

Література

1. Багрянний І. Вибрані твори. У 2 т. Т. 2. [Людина біжить над прірвою : роман ; Огненне коло : повість ; Розгром : повість-вертеп ; Чому я не хочу вертатись до СРСР? ; Україна біля Тихого океану] / Іван Багрянний ; [упоряд. О. Коновал, О. Шугай ; за ред. О. Шугая ; худ. оформл. В. Василенка]. – К. : Юніверс, 2006. – 704 с.
2. Багрянний І. Сад Гетсиманський / Іван Багрянний. – К. : Наук. думка, 2005. – 548 с. – (Бібліотека школяра).
3. Сподарець М. П. Іван Багрянний – письменник і громадянин (До дев'яносторіччя з дня народження)/М. П. Сподарець. – Х.: ХДУ, 1996. – 104 с.
4. Шугай О. Одісея української людини, або джерела епічного мислення Івана Багряного / Олександр Шугай // Багрянний І. Вибрані твори. У 2 т. Т. 1. [Буйний вітер. Маруся Богуславка : роман ; Держить поїзд! : уривок] / Іван Багрянний ; [упоряд. О. Коновал, О. Шугай ; за ред. О. Шугая ; худ. оформл. В. Василенка]. – К. : Юніверс, 2006. – С. 5–78.

Анотація

Романова І. В. Мотив «закинутості» особистості в дисгармонійне середовище (на матеріалі романів І. Багряного «Людина біжить над прірвою» та «Сад Гетсиманський»).

У романах І. Багряного «Людина біжить над прірвою» та «Сад Гетсиманський» «закинутість» особистості в дисгармонійне середовище стає еквівалентною відчуттю людини, яка втратила опору, підґрунтя, а тому її стан можна визначити таким поняттям, як дезорієнтація. Як показало дослідження, цю «безпритульність» варто тлумачити як черговий і доволі очікуваний етап українського національного «безчасся». Утім, за художньою логікою романів, таку ситуацію варто розглядати не як глухий кут, а як можливість випробувати свій внутрішній ресурс.

Ключові слова: «закинутість», «безпритульність», дисгармонія.

Анотація

Романова І. В. Мотив «заброшенности» личности в дисгармоничную среду (на материале романов И. Багряного «Человек бежит над пропастью» и «Сад Гефсиманский»).

В романах И. Багряного «Человек бежит над пропастью» и «Сад Гефсиманский» «заброшенность» личности в дисгармоничную среду является эквивалентной ощущению человека, утратившего опору, почву, поэтому его состояние можно определить таким понятием, как дезориентация. Как показало исследование, эту «бездомность» следует толковать как следующий и довольно ожидаемый этап украинского национального «безвременья». Но, согласно художественной логике романов, такую ситуацию следует рассматривать не как тупик, а как возможность испытать свой внутренний ресурс.

Ключевые слова: «заброшенность», «бездомность», дисгармония.

Summary

Romanova I. V. Motive of «settlement» of the person in disharmonious environment (based on I. Bahryany's novels «A man runs over a precipice» and «Garden of Gethsemane»).

In the I. Bahryany's novels «A man runs over a precipice» and «Garden of Gethsemane» «settlement» of the person in disharmonious environment becomes the equivalent feeling of a man who lost his reliance, foundation, and therefore it is possible to determine the state with such term as disorientation. The research showed that this «homelessness» should be interpreted as another and quite expected stage of Ukrainian national «timelessness». However, according to the logic of artistic novels, such situation should not be seen as a dead end, but like an opportunity to test their internal resources.

Keywords: «settlement», «homelessness», disharmony.